

Nie tylko przyroda – elementy kulturowe w programie ścieżek dydaktycznych

Szymon Bijak

Abstrakt. Ścieżki dydaktyczne to specyficzny rodzaj szlaków turystycznych, których podstawowym zadaniem jest edukacja odwiedzających lasy. Celem pracy jest analiza programu wybranych ścieżek dydaktycznych pod kątem uwzględniania i prezentacji walorów kulturowych. Zaprezentowano kilka przykładów ścieżek z terenu parków narodowych i nadleśnictw. W większości przypadków w programie ścieżek dydaktycznych elementy kulturowe (historyczne, etnograficzne, przemysłowe) pełnią rolę drugoplanową. Projektanci ścieżek pomijają mniej znaczące ich zdaniem obiekty i miejsca skupiając się przede wszystkim na aspektach przyrodniczych lub gospodarki leśnej. Elementy kulturowe powinny być uwzględniane w programie ścieżek dydaktycznych w większym stopniu niż ma to miejsce obecnie, gdyż wzbogacają ich treść edukacyjną oraz podkreślają lokalną specyfikę terenu i jego dziedzictwa.

Słowa kluczowe: ścieżki edukacyjne, dziedzictwo kulturowe, edukacja leśna

Abstract. Not only the nature – heritage elements in the content of educational trails. Educational trails are a specific type of tourist trails, whose primary task is to educate the forest visitors. The aim of the study is to analyze the program of selected educational trails in terms of inclusion and presentation of cultural heritage values. We present a few examples of such trails from the national parks and forest districts. In most cases, the cultural elements of educational trails (historical, ethnographic, industrial) play a minor role. Designers seem to ignore the less important, in their view, objects and sites focusing primarily on aspects of the nature and forest management. Cultural elements should be included in the educational paths to a greater extent than is currently the case, since they enrich the educational content and highlight local specifics and its heritage.

Keywords: educational trails, cultural heritage, forest education

Wstęp

Ścieżka dydaktyczna (przyrodnicza, edukacyjna) to specjalistyczny, najczęściej znakowany, szlak turystyczny w sposób logiczny łączący możliwie wiele interesujących walorów krajoznawczych (obiektów przyrodniczych, zabytków, miejsc pamięci), którego nadrzędnym celem jest edukacja osób wizytujących dany teren (Ważyński 1997; Antczak 2007; Janeczko 2010; Stasiak i in. 2014).

Choć jak podają Alejziak i Maciejowski (2013) za początki idei ścieżek dydaktycznych można uznać elementy parków romantycznych z końca XVII wieku, to w obecnej formie ich koncepcja narodziła się w latach 60. XX wieku w parkach narodowych Stanów Zjednoczonych (Kurczewski i Styperek 2010). W Polsce pierwsze tego typu szlaki powstały w 1974 roku w Kampinoskim i Babiogórskim Parku Narodowym (Janeczko 2010). Ponieważ edukacja przyrodnicza (ekologiczna) jest jednym z obowiązkowych zadań realizowanych przez Lasy Państwowe, zakładanie ścieżek dydaktycznych na terenach przez nie administrowanych było niezwykle intensywne, szczególnie po roku 1994, kiedy to zaczęto tworzyć Leśne Kompleksy Promocyjne (Pigan 2012). Obecnie trudno znaleźć obszary chronione czy nadleśnictwa, które nie posiadałyby jeszcze własnych ścieżek przyrodniczych (Kurczewski i Styperek 2010).

Biorąc pod uwagę zakres prezentowanego programu edukacyjnego możemy wyróżnić dwie grupy ścieżek dydaktycznych: jedno- i wielotematyczne (Antczak 2007; Janeczko 2010; Kurczewski i Styperek 2010). Ścieżki jednowątkowe przedstawiają zagadnienia w obrębie jednego konkretnego tematu, np. ścieżka geoturystyczna *Dawna Kopalnia Babina* (Maciantowicz 2013). Ścieżki wielowątkowe, nazywane także mieszаныmi (Janeczko 2010; Kurczewski i Styperek 2010), łączą tematykę przyrodniczą z kulturą. Takie szlaki najlepiej prezentują i popularyzują walory krajoznawcze terenu (Pigan 2012), przez co też najchętniej wybierane przez ich użytkowników (Kurczewski i Styperek 2010).

Dziedzictwo kulturowe, będące całokształtem materialnego i niematerialnego dorobku społeczności, jest nierozdzielnie związane z jego tożsamością. Za materialne walory kulturowe najczęściej uznaje się obiekty archeologiczne takie jak grodziska, kurhany czy osady, zabytkowe budowle (zamki, pałace, dworki, forty), urządzenia techniczne, w szczególności mosty, śluzy, tamy, elektrownie, wiatraki, miejsca pamięci i ważnych wydarzeń historycznych (mogiły, cmentarze, pola bitew, obozy koncentracyjne, miejsca martyrologii) oraz przykłady budownictwa ludowego (skanseny, zagrody, kapliczki). Równie ważne są przejawy dziedzictwa niematerialnego obejmujące zwyczaje, pieśni czy stroje. Wiele z tych walorów odnajdujemy w lasach i na terenach przyrodniczo cennych (Tracz 2011).

Na terenach administrowanych przez Lasy Państwowe znajduje się około 2 tysięcy obiektów dziedzictwa kulturowego, wpisanych do ewidencji zabytków lub umieszczonych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (Kozarski 2008). Są to zarówno obiekty archeologiczne (np.: grodziska, cmentarzyska, kurhany), które stanowią aż 57% zinventaryzowanego zasobu, jak i obiekty architektury i techniki (np. pałace, dworki, mosty, wiadukty, kolejki wąskotorowe), dzieła budownictwa militarnego czy miejsca pamięci narodowej (np. cmentarze, groby, pomniki). Nierejestrowanych obiektów dziedzictwa kulturowego może być o wiele więcej. Grzywacz (2014) podaje, że zabytkowych kapliczek, krzyży, cmentarzy, pojedynczych mogił, miejsc walki i męczeństwa narodu polskiego czy śladów wiary może być ponad 5 tysięcy. Mimo tak licznych zasobów, miejsca związane z kulturą i historią nie stanowią czynnika istotnie wpływającego na atrakcyjność drzewostanów (Skłodowski i Gołos 2015).

Celem pracy jest analiza programu wybranych ścieżek dydaktycznych pod kątem uwzględniania i prezentacji walorów kulturowych terenów, przez które prowadzą.

Ścieżki dydaktyczne w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych

Ścieżki dydaktyczne to jeden z bardziej powszechnych elementów zagospodarowania turystycznego lasu (Janeczko 2010). W 430 nadleśnictwach wchodzących w skład Lasów Państwowych utworzono 981 ścieżek dydaktycznych. Najwięcej ścieżek (106) znajduje się na terenie RPLP Katowice, a najmniej (29) – RDLP Warszawa (Raport... 2014). Do dyrekcji o znacznej liczbie ścieżek na zarządzanym terytorium należą RDLP Białystok (93), RDLP Wrocław (78) i RDLP Krosno (74). Z kolei zdecydowanie mniej ścieżek znajduje się na obszarze RDLP Piła (32) RDLP Zielona Góra (38) czy RDLP Kraków (39). Na terenie 25 Leśnych Kompleksów Promocyjnych utworzono 213 ścieżek edukacyjnych (Raport... 2014). Najwięcej tego typu obiektów znajduje się w LKP Puszcza Knyszyńska (22) i LKP Lasy Mazurskie (17). Po jednej ścieżce utworzono w LKP Bory Lubuskie i LKP Puszczy Niepołomickiej. Polskie parki narodowe utworzyły 154 ścieżki dydaktyczne (Ochrona... 2014). Najwięcej znajduje się na terenie parków: Bieszczadzkiego (14), Biebrzańskiego (13) Karkonoskiego (11) i Gorczańskiego (10), natomiast w Pienińskim Parku Narodowym nie utworzono żadnej ścieżki. Liczba ścieżek w parkach krajobrazowych jest również bardzo zróżnicowana. Ścieżki edukacyjne występują także w lasach miejskich. W Warszawie utworzono siedem tego typu obiektów (Janeczko i Woźnicka 2007).

Elementy kulturowe w programie ścieżek dydaktycznych – wybrane przykłady

Uwzględnienie walorów dziedzictwa kulturowego w programie ścieżek dydaktycznych przedstawiono na przykładzie trzech szlaków znajdujących się na terenie nadleśnictwa, parku krajobrazowego i parku narodowego. Elementy kulturowe stanowią przeważnie uzupełniającą część programu tematycznego tych obiektów niezależnie od nasycenia obszaru, po którym prowadzą, w miejsca związane z historią lub będące dziedzictwem materialnym.

Ścieżka dydaktyczna „Wokół Pamir” (ryc. 1) jest jednym z 9 tego typu obiektów na terenie Kampinoskiego Parku Narodowego. Jest przykładem wykorzystania dużego potencjału kulturowego (w tym przypadku historycznego i militarnego) danego miejsca i umiejętne połączenia takiej tematyki z zagadnieniami przyrodniczymi. Trasa ma 1,7 km, a po drodze znajduje się 9 przystanków: Początek ścieżki, Bagno, Wydma, Kamień Orlika, Nasyp kolejowy, Rośliny borów sosnowych, Wiatrołomy, Miejsca egzekucji oraz Trasa ścieżki. Poza dwoma krańcowymi przystankami, które mają charakter wprowadzający, pozostałe punkty prezentują bogactwo kampinoskiej przyrody, które łączy się w tym miejscu z tragicznymi wydarzeniami II wojny światowej. Ścieżka przybliży masowe mordy, jakich hitlerowcy dokonywali na warszawskiej inteligencji, oraz bohaterską potyczkę pancerną dwóch polskich tankietek z niemieckimi czołgami we wrześniu 1939 roku (ryc. 2). Natomiast przystanek „Nasyp kolejowy” ukazuje losy przedwojennej składnicy amunicji Wojska Polskiego. Trasa kończy się przy cmentarzu w Palmirach, przy którym znajduje się Muzeum Miejsce Pamięci Palmiry. Informacje o tablicach informacyjnych na poszczególnych przystankach można bezpłatnie pobrać ze strony internetowej parku.

Ryc. 1. Plan ścieżki dydaktycznej „Wokół Palmir” w Kampinoskim Parku Narodowym (źródło: www.kampinoski-pn.gov.pl)

Fig. 1. 'Wokół Palmir' educational trail in Kampinoski National Park

Ścieżka „Łąd-Łądek” w Nadwarciańskim Parku Krajobrazowym (Zywert i Basiński 2014) jest tak naprawdę szlakiem typowo historycznym. Na jej trasie wyznaczono 8 przystanków: Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Łądzie, Kościół i klasztor w Łądzie, Grodzisko na Rydlowej Górze, Piaskowa Góra, Pomnik na Łądkowskim Borku, Rzeka Warta, Starorzecze Kolano oraz Kościół i rynek w Łądku. Poza punktami poświęconymi stricte elementom kulturowym (kościół i klasztor cystersów czy pomnik pamięci powstania styczniowego na Łądkowskim Borku), na ścieżce znajdują się miejsca prezentujące walory przyrodnicze rzeki Warty. Informacje o ścieżce i obiektach na niej znajdujących można znaleźć w folderze przygotowanym przez Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego.

Przykładem łączącej elementy kulturowe i dydaktyczne ścieżki dydaktycznej wyznaczonej przez Lasy Państwowe jest ścieżka „Rawicz” w Nadleśnictwie Przysucha. Pozwala ona poznać zagadnienia gospodarki leśnej i przyrody nadleśnictwa, jak również historię okolicznych lasów i regionu. Ścieżka ma dwa warianty, różniące się długością. Walory kulturowe prezentują przystanki: Gródek leśny, Gajówka Rawicz oraz Dawne szyby górnicze, a związane z lasami dziedzictwo niematerialne przedstawiono na punkcie „Gwara łowiecka”. Z treściami programowymi ścieżki, poza tablicami informacyjnymi w terenie, można zapoznać się w informatorze wydany przez nadleśnictwo.

ŚCIEŻKA DYDAKTYCZNA „Wokół Palmir”
Miejsca egzekucji

ŚCIEŻKA DYDAKTYCZNA „Wokół Palmir”
Kamień Orlika

Ryc. 2. Wybrane tablice informacyjne na ścieżce „Wokół Palmir” (źródło: www.kampinoski-pn.gov.pl)
 Fig. 2. Selected information tables on the 'Wokół Palmir' educational trail

Dyskusja

Skłodowski i Gołos (2015) podają na podstawie ankiety ogólnopolskiej, że miejsca związane z kulturą i historią stanowią czynnik istotnie wpływający na atrakcyjność lasu jedynie dla około 5% społeczeństwa. Wartość ta rodzi pytanie czy brak zainteresowania obecnym dość licznie w lasach dziedzictwem kulturowym wynika z ogólnego podejścia do tych zagadnień w społeczeństwie czy może jest efektem braku informacji o tych walorach krajoznawczych. Wydaje się, że ścieżki dydaktyczne, które ze względu na liczbę oraz różnorodność przekazywanych treści i form prezentacji stanowią ważny element udostępniania lasów i obszarów przyrodniczo cennych, który dodatkowo, łącząc funkcję rekreacyjną i poznawczą, pełni istotną rolę nie tylko w edukacji przyrodniczej społeczeństwa, ale także w propagowaniu zdrowego trybu życia (Janeczko 2010; Pigan 2012), powinny zaspakajać podaż i informacji, i sposobów dotarcia do ciekawych miejsc i obiektów. Jednakże zarówno odbiór i zapotrzebowanie na ścieżki dydaktyczne w społeczeństwie, jak i oferta oraz jakość programowa tych form udostępniania turystycznego są dość zróżnicowane.

Według Kurczewskiego i Styperka (2010) już samo funkcjonowanie ścieżek dydaktycznych budzi pewne wątpliwości. Dotyczą one wpisania się tych obiektów w istniejący już na

danym terenie system szlaków turystycznych. W wielu miejscach ścieżki dublują marszrutę wcześniej już wyznakowanych szlaków, co może grozić nadmierną presją ze strony turystów, szczególnie na miejsca / obiekty cenne. Z drugiej strony, jak zauważają autorzy, to właśnie ścieżki dydaktyczne zapewniają atrakcyjną i interesującą prezentację informacji o walorach flory i fauny. Kolejnym problemem jest sam przebieg ścieżki, szczególnie przez tereny łęgowe zwierząt lub występowania rzadkich gatunków roślin. Niewłaściwe poprowadzenie trasy może doprowadzić do wyginięcia lub wycofywania się wielu gatunków, a co za tym idzie do zubożenia środowiska (Kurczewski i Styperek 2010).

Zainteresowanie ścieżkami edukacyjnymi jako preferowanymi sposobami zagospodarowania lasu i obszarów przyrodniczo cennych waha się od 4% na terenie Puszczy Darżlubskiej (Kikulski 2008) i 6% na obszarze Mazowieckiego Parku Krajobrazowego (Janeczko 2002) do 11% w Lasach Spalsko-Rogowskich (Jakubowska 2009). Co ciekawe na terenie gminy Rogów, znajdującej się na terenie LKP Lasów Spalsko-Rogowskich, odsetek mieszkańców wyrażających zapotrzebowanie na ścieżki edukacyjne wynosił 19% (Śląska i Śląski 2009). Zainteresowanie ścieżkami wśród użytkujących lasy miejskie Warszawy wynosiło 8% (Janeczko i Woźnicka 2007). Niewiele większe (9%) zapotrzebowanie na tę formę udostępniania stwierdzono podczas badań w LKP Lasy Beskidu Śląskiego (Janeczko 2010).

Bogdanowicz i in. (2014) przeanalizowały tematykę tablic informacyjnych na ścieżkach dydaktycznych znajdujących się na terenie województwa śląskiego. Walory kulturowe poruszane były na 21% obiektów. Należy przy tym zaznaczyć, że praktycznie wszystkie ścieżki były wielowątkowe. Również w Bieszczadzkim Parku Narodowym, mimo znacznego potencjału tych terenów tematyka kulturowa na ścieżkach dydaktycznych potraktowana jest szczerkowo (Alejski i Maciejowski 2013). Podobne obserwacje poczyniła Bajda-Golebiewska (2007) analizując szlaki turystyczne na obszarach chronionych w województwie podlaskim. Jedynie w dwóch przypadkach w temacie ścieżek w LKP Puszczy Białowieskiej pojawiają się zagadnienia kulturowe.

To pomijanie elementów dziedzictwa kulturowego w programach ścieżek dydaktycznych jest o tyle zaskakujące, że istnieją poradniki pokazujące jak połączyć aspekty przyrodnicze i kulturowe podczas tworzenia ścieżki czy szlaku tematycznego (Pyzocha i Sitko 2009). Dodatkowo prezentowane w pracy przykłady ścieżek dydaktycznych pokazują, że możliwe jest uwzględnianie (a często nawet i uwypuklanie) dziedzictwa kulturowego w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych. Podobne przykłady przedstawili Mandziuk (2011) dla terenów Nadleśnictwa Tomaszów oraz Pszenny i Janeczko (2015) dla obszaru wokół aglomeracji warszawskiej.

Podsumowanie

Utworzone w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych ścieżki dydaktyczne pozwalają na aktywny wypoczynek wzbogacony o poznawanie walorów przyrodniczych środowiska. Elementy dziedzictwa kulturowego są traktowane w programach edukacyjnych ścieżek w sposób pobieżny, często nieadekwatny do ich licznego nagromadzenia na terenie. W celu wzbogacenia oferty edukacyjnej ścieżek i pełniejszego wykorzystania potencjału krajoznawczego danego obszaru, programy tematyczne ścieżek dydaktycznych powinny być wzbogacone o treści eksponujące materialne i niematerialne dziedzictwo terenów, na których się znajdują.

Literatura

- Alejskiak B., Maciejowski W. 2013. Ścieżki dydaktyczne Bieszczadzkiego Parku Narodowego jako element edukacji środowiskowej dzieci i młodzieży. Stud. i Mat. CEPL 37: 31-38.
- Antczak A. 2007. Zasady tworzenia leśnej ścieżki edukacyjnej. W: ABC edukacji leśnej, CILP, Bedoń.
- Bajda-Gołębiowska M. 2007. Szlaki turystyczne na obszarach chronionych. Economy and Management 1: 57-69.
- Bogdanowicz M., Śliwińska-Wyrzychowska A., Świercz A. 2014. Educational paths in environmental education on the example of the Silesian voivodeship in Poland. General and Professional Education 3: 12-20.
- Grzywacz A. 2014. Kulturotwórcza rola lasu. Na sieradzkich szlakach 4 (116): 3-9.
- Jakubowska D. 2009. Społeczne uwarunkowania rozwoju rekreacji na terenie Leśnego Kompleksu Promocyjnego Lasy Spalsko-Rogowskie. Praca magisterska wykonana na MSTiR SGGW w Warszawie.
- Janecko E. 2002. Środowiskowe i społeczne uwarunkowania rekreacyjnej funkcji lasów Mazowieckiego Parku Krajobrazowego (MPK). Praca doktorska wykonana na Wydziale Leśnym SGGW.
- Janecko E. 2010. Ścieżki edukacyjne jako element rekreacyjnego zagospodarowania lasu. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 24: 100-108.
- Janecko E., Woźnicka M. 2007. Zagospodarowanie rekreacyjne lasów komunalnych Warszawy – stan obecny i perspektywy rozwoju. W: Zieleń miejska – naturalne bogactwo miasta. Lasy w miastach Unii Europejskiej – Zasady gospodarowania i ochrona, PZLiTS o/Toruń, Toruń.
- Kikulski J. 2008. Czynniki ograniczające rekreacyjne użytkowanie lasu. Praca doktorska wykonana na Wydziale Leśnym SGGW.
- Kozarski P. 2008. Raport z inwentaryzacji zabytkowego dziedzictwa kulturowego będącego w zarządzie Lasów Państwowych. CILP, Warszawa.
- Kurczewski R., Styperek J. 2010. Wybrane aspekty funkcjonowania ścieżek przyrodniczych w Polsce. Studia Peregrinica 4 (4): 177-184.
- Maciantowicz M. 2013. Leśna ścieżka geoturystyczna „Dawna Kopalnia Babina” w pierwszym w Polsce światowym geoparku „Łuk Mużakowa”. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 37: 199-205.
- Mandziuk A. 2011. Dziedzictwo historyczne lasów na przykładzie Nadleśnictwa Tomaszów. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 26: 114-119.
- Ochrona środowiska. 2014. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Pigan M. 2012. Leśna ścieżka poznawcza jednym z najważniejszych obiektów edukacyjnych w Lasach Państwowych. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 32: 11-17.
- Pszenny D., Janecko E. 2015. Zielony Pierścień Warszawy jako obszar rozwoju turystyki militarnej. Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 45: 180-186.
- Pyzocha B., Sitko G. 2009. Dokumentacja wzorcowej ścieżki kulturalno-przyrodniczej, łączącej elementy przyrodnicze wraz z lokalną kulturą, tradycją. Metodologia. Fundacja Bieszczadzka.

- Raport z działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w 2013 roku. 2014. Lasy Państwowe.
- Skłodowski J., Gołoś P. 2015. Preferowany typ drzewostanu i czynniki decydujące o atrakcyjności turystycznej drzewostanu w opinii społecznej. *Sylwan* 159 (9): 747–756.
- Sławska M., Sławski M. 2009. Las jako miejsce wypoczynku i rekreacji – analiza oczekiwań społecznych na przykładzie Gminy Rogów. *Stud. i Mat. CEPL, Rogów*, 23: 140-150.
- Stasiak A., Śledzińska J., Włodarczyk B. [red.]. 2014. Szlaki turystyczne od pomysłu do realizacji. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa-Lódź.
- Tracz H. 2011. Walory przyrodnicze, krajobrazowe oraz kulturowo-historyczne obszarów administrowanych przez nadleśnictwa w turystycznym udostępnieniu. *Stud. i Mat. CEPL, Rogów* 28: 89-95.
- Ważyński B. 1997. Zagospodarowanie rekreacyjne lasu, AR Poznań.
- Zywert R., Basiński P. 2014. Ścieżka przyrodniczo-historyczna „Łąd-Łądek”. Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego, Poznań.

Szymon Bijak

Komisja Krajoznawcza ZG PTTK,
Wydział Leśny SGGW w Warszawie
szymon.bijak@wl.sggw.pl